

Универзитет у Београду
Православни богословски факултет
СРПСКА ТЕОЛОГИЈА У ДВАДЕСЕТОМ ВЕКУ
ПРОЈЕКАТ ПОД ЕВИДЕНЦИОНИМ БРОЈЕМ 149037А

књига 2

Зборник радова научног скупа

Српска теологија у двадесетом веку

– истраживачки проблеми и резултати –
(Православни богословски факултет, 24. и 25. мај 2007.)

приредио
Богољуб Шијаковић

Београд 2007

Наташа Вуловић – Ружица Бајић

Институт за српски језик САНУ
Београд

Настава црквенословенског језика у српским школама у XIX и XX веку

Сажетак: У раду је приказано присуство црквенословенског језика у српским, касније и другим, државним школама на територијама на којима су живели и данас живе Срби – од његовог појављивања у осамнаестом веку, па све до данас. Овај језик, поред тога што је богослужбени језик Српске Православне Цркве, има и велики културно-просветни значај за Србе. У првим школама у Војводини ово је језик наставе, онакве каква је она у то време била. Затим се он појављује у неким школама и као посебан предмет, а проучавање елемената овог језика постоји и у оквиру предмета *наука хришћанска (веронаука, наука о вери и др.)* и *црквено појање*. Укидањем и ових предмета из образовног система државних школа, црквенословенски језик остаје да се изучава само у богословијама и на богословским факултетима, каква је ситуација и данас.*

Почеци црквенословенског језика код нас

О црквенословенском језику у српским школама можемо говорити тек од прве трећине XVIII века, када је београдски митрополит Мојсије Петровић, борећи се против јаке римске пропаганде, тражио помоћ од руског цара Петра Великог и када је та помоћ и стигла, у виду књига и учитеља Максима Суворова. Одмах након доласка овог учитеља, отворена је прва руско-словенска основна школа, у Сремским Карловцима, 1. октобра 1726. године. Тиме је ударен темељ *руско-словенским* школама у српском народу [опширније в. Грујић 1908: 30-45]. Пошто је пре тога у школама био у употреби српскословенски језик, главни задатак нове школе новог учитеља из Русије био је да се потисне овај стари језик и уведе нови. О томе сведоче и касније донета дисциплинска правила за учитеље и ученике из 1734. године, у којима се наређује наставницима да ученике поучавају „чистом и правом језику словенском“ [в. Ђорђевић 1950: 32]. Школе нису радиле ни по каквом плану и програму. Настава се углавном састојала, након савладавања гласова из буквара у првом разреду, из читања *Часловца* и, касније, *Псалтира* (тзв. класе ученика – буквараца, часловаца и псалтираца). Сама књига је, дакле, наставни програм. Будући да су ове књиге у то време биле на црквенословенском језику, можемо рећи да се уопште настава одвијала на овом језику. Пошто се ради о руској редакцији црквенословенског језика, такође, можемо се сложити са

* Излагање на научном скупу „Српска теологија у двадесетом веку: Истраживачки проблеми и резултати“ одржаном на Православном богословском факултету у Београду 24. и 25. маја 2007. у склопу пројекта бр. 149037А („Српска теологија у двадесетом веку“), који финансира Министарство науке и заштите животне средине Републике Србије.

академиком П. Пипером који тврди да се руски језик појавио у нашим школама још 1726. године, а не тек 1849, како се обично сматра [в. Пипер 2006: 17-23].

Свакако, у то време ово није говорни језик, јер се на часовима само читало и од ученика се тражило само читање. Чак се ни наука вере није предавала у оваквим школама као посебан предмет (као што ће то бити касније случај и као што би се могло претпоставити, будући да су све ове школе углавном биле или при самим манастирима и парохијама или, у сваком случају, под покровитељством и у организацији Цркве, а ученици су углавном били будући свештенослужитељи), него такође уз читање. Учитељи су предузимали обуку у вери на тај начин што су тражили буквално меморисање десет Божјих Заповести, Оченаша, молитава Богородици, Символа Вере и девет јеванђелских блаженстава, као саставних делова школскога буквара [в. Грујић 1908: 90]. Тако се евентуално могло стећи неко пасивно знање, и то не црквенословенског језика, већ само неких (напамет научених) молитава на овом језику.

Истина, било је покушаја Максима Суворова да предаје старијим ученицима и граматику црквенословенског језика (тзв. класа граматичара – деклиниста и синтаксиста), али су то углавном били неуспели покушаји кратког века, будући да се такав рад сматрао претерано теоретским за тадашње потребе. На основу постојања ових ученика које је Максим Суворов био почео да учи граматици црквенословенског језика почетком јануара 1728, Грујић закључује: *на Богојављење 1728 г., ударен би код нас први основ средњим школама* [1908: 105]. Ипак, као што ћемо видети, о средњим школама у Србији може се говорити тек од тридесетих година XIX века. О учењу, пак, граматике црквенословенског језика пре XIX века има још помена у гимназији у Руми, која је била отворена 1771. Тада „је Јовановић Тимотеј (дошао из Русије) почео предавати словенску граматику с латинским и немачким речником“ [Новитовић 1941а: 441].

Међу првим школама уопште у Србији била је и *Петроварадинска рождество-богородична школа латинско-славенска*, која је отворена 8. септембра (21. септембра по новом календару; отуда и назив, по празнику Рождества Богородице) 1731. у Новом Саду. У овој школи детаљније се изучавао латински језик, а пре тога „славенски учитељ поучава своје ученике у познавању писмена, у срицању, у читању; а када то науче, уче из часловца напамет молитве јутрење, вечерње и за друге прилике подешене; затим уче Псалтир цара и пророка Давида; сем тога вежбају се у лепом писању свог језика, а многи уче и црквено појање“ [Стајић 1949: 61]. Значи, постојала је најпре тзв. славенска школа као нека врста уводне школе за упис у ову, коју Новитовић назива гимназијом. Иначе је *Петроварадинска рождество-богородична школа латинско-славенска* умногоме личила на протестантске школе. Будући да није било Срба професора, позивани су радије протестантски него римокатолички. Нарочита пажња поклањана је латинском језику, а у наставном плану и програму (за разлику од каснијих наставних планова и оних у другим школама) веронаука је стајала на последњем месту. Чак је и настава била на латинском, а не на црквенословенском језику (изузимајући наставу веронауке) [в. Новитовић 1941а: 437-438].

Школе Максима Суворова, Емануила Козачинског, који је дошао нешто касније из Русије, као и њихових ученика, као и остале школе које су постојале пре XIX века и о којима је овде било речи – деловале су само у северним крајевима у којима су живели Срби, око и изнад Дунава, тако да се и из тог разлога не може

говорити о организованом српском школству, које обухвата све српске територије, али је чињеница да у овим школама започиње учење црквенословенског језика.

О развоју и успону просвете код Срба може се говорити тек након ослобођења Србије од турског ропства, до чега је дошло после Првог српског устанка (1804). Тада је држава почела да се ангажује на стварању и доношењу наставних планова.

Црквенословенски језик у основним школама

Садржај рада у основним школама, тзв. малим школама, први пут је одређен актом Попечитељства Просвешченија од 11. септембра 1811. По томе акту мала школа је трајала три године. Овим актом није се много променила настава из XVIII века. И даље су се користили буквар, часловац и псалтир „с катихизма поученијем и пјенијем“ и рачуница. По овоме програму радило се све до 1830, када су наставном програму додати грчки и немачки језик за старије ученике [опширније в. Ђорђевић 1950: 35]. Дакле, настава се и у овом периоду углавном заснивала и одвијала на црквенословенском језику, тј. на читању књига на овом језику. Предлогом наставног програма из 1832. уводи се у најстарију класу учење граматике црквенословенског језика [Ђорђевић 1950: 36]. Тек 1844, 23. септембра, кнез Александар Карађорђевић „со согласијем Совјета“ доноси закон *Устројеније јавног училишног наставленија*, у којем су наведена следећа училишта у Србији: а) основна, б) послено-трговачка, в) гимназијална, г) Лицеум или Велика школа [Јушић 1988: 209]. Овом закону претходио је први општи наставни програм за све основне школе у Србији, који је издало Попечитељство просвешченија 11. августа 1838. Нови програм је захтевао између осталог и изучавање српске граматике [в. Ђорђевић 1950: 36]. Од тог периода у прва три разреда ученици се подучавају познавању „слова грађанских и црквених“, срицању, касније читању српском и словенском [в. Милићевић 1868: 17]. Ово је крај периода читања искључиво на црквенословенском језику у основним школама.

Нешто касније, расписом од 15. августа 1863. и часловац и псалтир су искључени из наставног програма, а у прву и другу читанку за ниже разреде унети су делови из Светог Писма и црквених књига, што се од тада називало „словенска читанка за основне школе“ [в. Милићевић 1868: 24]. Новим наставним планом за основне школе, донетим 1871. под називом *Распоред предмета за мушке и женске основне школе и упутство како ће се предавати* није се много удаљило од претходног програма. Једина новина значајна за црквенословенски језик било је учење у трећем и четвртном разреду *апостола* и *шестопсалмија*, и то само за мушку децу. (Основне женске школе датирају од 1846. Наставним програмом за ове школе из 1865. било је предвиђено читање српског и црквенословенског језика [Исто 1868: 37]. Овај језик се, дакле, и даље учи у основним школама и то учење се превасходно базира на читању, као и раније.

Промена се догађа доношењем наставног плана и програма за шесторазредну основну школу 20. јула 1884, када је први пут издвојен *словенски језик* (термини *словенски језик* и *старословенски језик* су често погрешно употребљени у литератури као синоними термина *црквенословенски језик*) као посебан предмет. Учио се по два часа седмично у трећем и по један час седмично у четвртном разреду мушких школа [в. Петровић 2003: 165]. На доношењу закона који је претходио овом наставном плану радило је Министарство просвете и вера Стојана Новаковића. Овај закон се сматрао најзначајнијим документом у реформисању система

образовања у Србији [Исто: 164]. Од овог периода, па све до Првог светског рата црквенословенски језик постоји у основним школама, негде само у трећем [в. нпр. Миловановић 2005: 315], а негде и у трећем и у четвртном разреду. Што се тиче методике рада, деца најпре уче молитву за учитељем, по слуху. Претходно им учитељ преведе молитву, да би знали о чему се у њој ради. Препоручује се да се у основној школи само „учи тај језик течно читати и по смислу разумијевати“ [в. Живановић 1913: 252-253].

Између два светска рата из наставног плана и програма црквенословенски језик се избацује као посебан предмет. Од тада он постоји само у оквиру предмета *веронаука*, чија се настава у великој мери заснивала на учењу молитава, а молитве су, пак, биле на црквенословенском језику. Овај предмет се није увек звао *веронаука*. Постојали су и називи *наука о вери*, *хришћанска наука* и други. Први Закон о народним школама у новој држави (донет децембра 1929), који је изједначио све народне школе, садржи у наставном плану и програму *науку о вери с моралним поукама* у сва четири разреда основне школе. Још увек се овај предмет налази на првом месту у списку свих предмета и у свом програму има као обавезно учење молитава „на словенском“ у свим разредима. Појава обавезног и званичног учења и изговарања молитава на српском језику датира из 1935. Тада је донет *Распис* у којем су наведене молитве пре и после учења на српском језику¹ [опширније в. Петковић 1937: 4-14]. У *Распису* је назначено да су „новопрописане молитве опште и удешене за све вероисповести ... које ће по један ученик у почетку првога и на крају последњега часа читати место досадашње молитве пре и после учења (тј. молитве на црквенословенском језику – прим. аут.)“ [Исто: 14].

Наставни планови и програми били су слични и у српским основним школама ван територије Србије². Тако, на пример, први сачувани план и програм *Цетињске школе* из 1856. укључивао је, између осталог, изучавање (*пространог*) *катихизиса*, *часловца* и *црквеног појања* – предмете чија се настава базира на коришћењу црквенословенског језика. Касније се у овој школи црквенословенски језик предавао и као посебан предмет (према *Школском законуку* Милана Костића из 1870), све до 1878, кад је избачен из наставног плана и програма. Тек 1902. уводи се предмет под називом *словенски језик*, и сврстава се међу прва три предмета, заједно са *веронауком* и *српским језиком* [опширније в. Поповић 1934: 91-148].

Што се тиче хришћанских основних школа у Босни и Херцеговини, оне су до краја турске владавине биле приватне. Према наставном плану из 1858. црквенословенски језик био је присутан у прва три разреда, у оквиру предмета: *молитве од закона хришћанског* (1. и 3. разред), *катихизис* и *часловац* (2. разред). У последњој години турске владавине били су према наставном плану предвиђени нешто другачији предмети. Учење неких елемената црквенословенског језика постојало је у другом (предмети *словенски буквар* и *молитвословље*) и у трећем разреду (*ка-*

¹ Ево превода ових молитава наведеног у *Распису*. – Молитва пре учења: Молимо те, Свемогући Боже, дела наша напајај милошћу Својом и помоћу Својом прати, да свака наша молитва и свако наше дело Тобом започне и Тобом започето да се доврши, Створитељу на славу, родитељима на радост, Отаџбини на корист. – Молитва после учења: Хвала ти за сва добротинства Твоја, Свемогући Боже, који живиш и владаш увек и до века. Амин.

² Наравно, тамо где је уопште било ових школа. На територији данашње Македоније, на пример, посебно због проблема са бугарским егзархистима, а и изгонења црквенословенског језика од стране патријаршијских владика чак и из богослужења – до 1893. било је свега 4-5 основних школа (у Скопљу само једна) на преко 14 000 српских домова [опширније в. Симић 1896: 6-26].

тихизис и часловац) [в. Папић 1978: 20-21]. Међутим, у овом раздобљу се не може говорити о јединственом и уједначеном програму српских школа у БиХ, али већих и значајнијих разлика у плановима и програмима није било [Исто: 79, 150]. Године 1906. утврђен је предлог заједничког наставног плана и програма за све српске основне школе у БиХ, а годину дана касније усвојен је наставни план који је укључивао црквенословенски језик, и то на другом месту, одмах после предмета *наука хришћанска* [в. Наставни план за српско-православне основне школе у БиХ, 1907: 1]. Српске школе у Босни и Херцеговини, као и друге конфесионалне школе, затворене су на почетку Првог светског рата. Као такве се нису више отварале. У наставним плановима и програмима између два рата, као и у другим школама на територији нове државе, Краљевине Југославије, нема више ових предмета чија настава укључује коришћење црквенословенског језика. Изузетак је само предмет *наука о вјери и моралу* (од 1939, као што смо рекли, *наука о вјери са моралним поукама*), у оквиру кога су ученици православне вероисповести у државним школама учили молитве на црквенословенском језику [в. Папић 1984: 46-48].

Овакво стање остаје непромењено све до 1946, када новоуспостављени комунистички режим укида и веронауку као предмет у школама, а актом из 1945. било је прописано: „Веронаука остаје као предмет у основној школи до даљег наређења, па се молитва може учити и читати на часовима веронауке“ [в. Милованић 2005: 333].

Црквенословенски језик није враћен у основне школе. Веронаука је, пак, 2001. враћена у наставни план и програм за основне школе (у наставно-образовни систем нове, сада већ умногоне „државе у држави“ – Републике Српске – враћена је школске 1993/94. године) али су молитве којима се ђаци евентуално уче, преведене на савремени српски језик, тако да се не може више говорити ни о каквом присуству црквенословенског језика у основним школама.

Црквенословенски језик у средњим школама

Као почетак средњошколске наставе у Србији обично се узима 1808. када је отворена Велика школа, коју је по жељи Карађорђа основао Иван Југовић. Ова школа је почела са радом 2. септембра. Затворена је због Другог српског устанка 1813, тако да, заправо, развојни процес средњошколске наставе у Србији датира из тридесетих година 19. века, након проглашења хатишерифа (1830), којим је Србија добила политичку аутономију и право да отвара своје школе [в. опширније Новитовић 1940а: 374-375; Ђорђевић 1950: 16; Дамљановић 2000: 57]. У Великој школи учење неких елемената црквенословенског језика било је присутно само кроз предмет *црквено певање*. Као посебан предмет овај језик није био присутан у наставном плану и програму ове школе, као ни веронаука [в. Новитовић 1940а: 374].

Прво сведочанство о учењу црквенословенског језика у гимназијама налазимо у наставном програму за гимназије, који је издало Попечитељство просвешченија 26. септембра 1838. Учила се граматика овог језика (предмет *словенска граматика*), напоредо са српском граматиком и синтаксом [в. Ђорђевић 1950: 43]. Један од предмета је био и *упражњења словенског језика*. Постојали су и *веронаука* и *црквено појање* [в. Новитовић 1940а: 373]. У истом периоду, у наставним плановима и програмима за гимназије налазимо и на предмет *славенска граматика (глаголи)*. Према подацима које је сакупио Новитовић, овај се предмет учио у другом разреду Гимназије у Зајечару, отворене 1839. Он затим каже да су

се не само овај, него и други предмети из тог наставног плана, учили „и по другим главним школама“ [Исто: 378-379].

Устројеније јавног училишног наставленија (1844) доноси такав наставни план и програм према коме се у гимназијама више не учи ни граматика црквенословенског језика, а *црквено појање* прелази у необавезне предмете. Од тада, контакт са црквенословенским језиком ученици имају кроз наставне садржаје предмета *веронаука* и *катехизис*, као и кроз редовно присуство на богослужењима.

Законом из 1853, када је гимназија продужена са шест на седам година (школовање у гимназијама у Србији тог времена варирало је од четири до седам, касније и осам школских година, а четвороразредне гимназије су, законом из 1863, постале полугимназије), међу језике који су се проучавали (осим немачког) ушли су још и „јелински језик, црквено-словенски и француски“ [Милићевић 1868: 75]. Предмет се звао *словенска граматика* и учио се у прва три разреда (у следећа четири разреда учила се *словенска словесност*) [в. Новитовић 1940б: 432]. Ова година је за ученике средњих школа била значајна због још једне промене која, опет, има везе и са њиховим учењем и усвајањем црквенословенског језика. Наиме, до 1853. „ученици су ишли на службу и вечерње, а од тада су на вечерње ишли само уочи празника“ [Новитовић 1940а: 377], чиме се њихов контакт са црквенословенским језиком проређује, а тиме успорава и учење овог језика.

Новим законима из 1863. гимназија се опет скраћује на шест година и третира се као припремна школа за студије. Из наставног плана избачен је грчки језик, а црквенословенски језик (под називом *старословенски* и *словенски*) се учи само у трећем разреду и то због припреме ученика за наставак школовања у богословији [Дамљановић 2000: 59]. Наставни план по овим законима завршен је тек 1873. и он више не садржи црквенословенски језик [Новитовић 1940в: 541]. Ово стање је измењено убрзо, 1874, када се опет уводи *словенска граматика*, али само у четвртном разреду – три часа седмично [Новитовић 1940г: 616]. Нешто касније, од 1881, црквенословенски језик у гимназијама се учи у петом разреду – такође 3 часа недељно [Исто: 619].

Измене у Закону о устројству гимназија уследиле су 1886. Образовање постаје осморазредно. У складу са овим законом, 1888. донет је и нови наставни план и програм. Према његовој садржини, гимназија као средња школа постала је општеобразовна. Црквенословенски језик се тада учио у петом и шестом разреду по два часа седмично.

Што се тиче средњих школа у Босни и Херцеговини за време Аустроугарске монархије званично није било дозвољено отварање гимназија и средњих школа, али је црквена општина у Сарајеву 11. октобра 1879. претворила постојећу реалку у гимназију, коју је издржавала сарајевска црквено-школска општина. Ова школа је затворена већ 1882/83. због многих проблема са владом Аустроугарске [в. опширније Папић 1978: 168]. Због ових и сличних проблема Срби су образовање стицали углавном у богословији, где се свакако учио црквенословенски језик.

Прва средња школа у Црној Гори била је Гимназија на Цетињу, отворена школске 1880/81. Црквенословенски језик као посебан предмет учио се тек од 1886/87. и то у петом разреду по два часа недељно. Веронаука се, пак, учила у свим разредима. Овакав план је важио до 1906/07, када је дотадашња класична гимназија претворена у реалну, с наставним планом србијанских реалних гимназија [опширније в. Новитовић 1941б: 341-343].

Скоро за све то време, као што смо видели, у гимназијама је постојао предмет *веронаука* или *наука хришћанска*, у чијим је наставним садржајима било заступљено пасивно учење црквенословенског језика, кроз учење молитава. По наставном плану и програму из 1888, *наука хришћанска* се учила у прва четири разреда по два часа недељно [в. Петровић 2003: 201]. Нешто касније, у неким другим школама, овај предмет се учио и дуже. На пример, у Женској (осморазредној) гимназији у Београду (основаној 1905), учио се у првих шест разреда по два часа. Званично је црквенословенски језик потпуно избачен из већине средњошколских наставних планова на прелазу из XIX у XX век [опширније в. Новитовић 1940д: 687-691]. Нешто дуже (до 1909/10) задржао се у наставном програму српске гимназије у Солуну (*Српска школа Дом науке*), истина, у оквиру предмета *веронаука са словенским језиком* који се учио у првом разреду по три часа, а у другом, трећем и четвртном по два часа седмично [в. Новитовић 1940ђ: 773-774].

Осим у гимназијама и, наравно, богословијама, црквенословенски језик није се учио као посебан предмет у средњим школама. У неким средњим стручним школама у Србији [нпр. Трговачка школа у Крагујевцу, в. Петровић 2003: 213-214] није се више учио ни предмет *наука хришћанска*, премда је у већини ипак постојао све до половине 20. века.

Интересантно је да се у једном кратком периоду (1877-1880) црквенословенски језик полагао на матурском испиту. Прва матура уопште полагала се у Београду септембра 1877. Према *Правилима о полагању испита зрелости* на усменом испиту полагао се између осталог и предмет: *српски са словенским језиком*, како у гимназијама, тако и у реалкама [в. Новитовић 1940г: 618].

Богословије

Једна од првих средњих школа уопште у Србији била је Богословија у Београду, отворена најпре 1810, затим због устанка затворена, након чега је поново отворена 1836. У почетку је функционисала као једногодишња школа, све до 1844. када је постала четворогодишња. Иако је била црквена установа, у њој се нису образовали искључиво свештенослужитељи, већ и будући учитељи. Касније, законом о Богословији од 11. јануара 1896. школа је постала државна стручна школа и добила је назив Богословија Светог Саве. Образовни систем Богословије укључивао је свакако учење црквенословенског језика, како у општеобразовним, гимназијским разредима, тако и у каснијим – уже стручним. И у оквиру других предмета изучавали су се неки аспекти црквенословенског језика. Посебно је *црквено појање* захтевало знања из фонетике овог језика. Потребу за оваквим знањем код ученика нарочито је имао у виду Стеван Мокрањац, који је оставио сведочанство о томе да је школске 1902/03. године у четвртном разреду предавао на часовима црквеног појања и теоријски део: О образовању вокала и консонаната у српском и црквенословенском језику [опширније в. Радовић 2005:18-23].

И остале српске богословије, које су се углавном оснивале у другој половини XIX века, биле су богословско-учитељске школе. На пример, на Цетињу је званично отворена Богословија 1869, а 1876/78. је постала Богословско-учитељска школа [в. Радовић 2005: 38]. Богословија у Призрену је отворена 1871, а постала је Богословско-учитељска шестогодишња школа 1890/91. [в. Радовић 2005: 56]. Црквенословенски језик је и у овим богословијама постојао као посебан предмет и у разредима у којима се стицало само опште образовање. Дакле, учили

су га не само будући свештенослужитељи, већ и будући просветни радници. О значају црквенословенског језика за будуће учитеље сведочи и правилник о полагању учитељског испита из црквеног појања (1895). Теоријски део овог испита на првом месту је подразумевао познавање црквенословенског језика ради тумачења ученицима црквених песама, а на практичном делу испита, такође на првом месту, захтевало се правилно читање на овом језику [в. Радовић 2005: 188-189]. Ипак, ради се само о савладавању читања и превођења најосновнијих молитава и песама (на практичном делу испита превођење се чак није ни тражило!), тако да се не може говорити о дубљем и систематском изучавању и познавању црквенословенског језика код учитеља. Ипак, основна знања о црквенословенском језику некадашњи учитељи могли су да пренесу својим ученицима. За учитеље тог времена иначе је било обавезно, према закону Краљевине Србије (који је касније владао извесно време и у новоствореној Краљевини Срба, Хрвата и Словенаца) да иду недељом и већим празницима у храм на богослужење и да поју за певницом.

На територији Босне и Херцеговине прва богословија у Сарајеву отворена је у приватној кући, захваљујући залагању Саве Косановића 1882. Радила је до 1884, а потом је пресељена у Рељево. У почетку је носила назив „Источно-православно богословско сјемениште“, па после 10 година „Источно-православно богословско училиште у Рељеву“, а касније је названа „Српско-православна богословија“. Први наставни план се односио само на први разред, а на првом месту је био предвиђен предмет црквенословенски језик [в. Папић 1978: 170]. Државна богословија у Сарајеву почела је са радом 19. септембра 1921. Према наставном плану, црквенословенски језик се учио у прва четири (од пет) разреда; у прва два по три часа, у друга два по два [в. Дамљановић 2000: 115].

Богословско-учитељске школе као такве постојале су до двадесетих година XX века. Паралелно са њима, од друге половине XIX века постојале су и (само) учитељске школе. Закон из 1929. сведочи о томе да су богословије, богословско-учитељске и остале верске школе других конфесија биле у надлежности Министарства просвете [Службене новине Краљевине Југославије, 1929]. Пре тога, од 1919, њима је руководило Министарство вера. Ове промене још увек нису битно утицале на наставни план и програм. Што се тиче језика, интересантно је да је и латински, а посебно грчки, био изучаван у то време у више школских година него црквенословенски језик [в. Радовић 2005: 70; 115].

Из познатих историјских разлога, након Другог светског рата значај богословија у образовању и просветном систему Србије је маргинализован и потцењен. Од учитеља се више не тражи знање црквенословенског језика, тако да овај језик, од тада до данас, уче само будући свештеници и теолози.

Данас се црквенословенски језик у богословијама, према важећим наставним плановима и програмима, учи током четири године школовања, по два часа седмично (70 часова годишње). За разлику од прве трећине XX века, дато му је више простора у настави него грчком и латинском језику, који се уче две, односно једну школску годину. Поред изучавања фонетике, графије, ортографије и граматике (морфологије и синтаксе), данас се на часовима црквенословенског језика уче и основе лексикологије, лексикографије, лингвокултурологије и теорије превођења.

Било је веома успешних и запамћених предавача црквенословенског језика, чији су плодови рада и педагошког искуства у новије време сабрани и допуњени у уџбенику протојереја професора Славка Љ. Зорице *Основи црквенословенског*

језика (са кратким освртом на историју и палеографију старословенског језика). Овај уџбеник је испунио ауторова очекивања и жеље да учини једнообразном наставу црквенословенског језика у свим богословијама [опширније в. Кончаревић – Миодраг 1999: 125-126].

Црквенословенски језик у високошколским установама

До 1838. у Србији није постојала високошколска установа. Те године је у Крагујевцу у саставу гимназије основан Лицеј. Од школске 1839/40. он постаје самостална виша школа, а 1841. пресељава се у Београд. Из већ поменутог *Устројенија јавног училишног наставленија* видимо да су се у Лицејуму предавале „науке философијске и православне, као и друге овима сродне или спомагателне“ [Љушић 1988: 209]. Од прве године наставни план и програм укључивао је предмет *толкованије евангелија*, а од 1844. на другој години се проучавала *филологија словенска* у философском одељењу [в. Милићевић 1868: 114]. Ово одељење је имало као посебан предмет и *науку христијанску* [в. Љушић 1988: 281]. Настава наведених предмета била је прожета учењем бар неких аспеката црквенословенског језика, будући да је у то време црквенословенски још увек био једини богослужбени језик. Осим тога, ученици су били у живом контакту са овим језиком и на самим богослужењима, јер је њихово присуство на њима било обавезно и улазило је у сведочанство, тј. оцену о годишњем успеху ученика: „Недељом на поученија христијанска, а такође недељом и празником на богослуженије вообште су прилежно долазили“ [Љушић 1988: 236, 237, 238, 266, 267].

Током 1863. усвојено је више школских закона који уносе низ новина у школски систем земље. Лицеј је прерастао у Велику школу и као такав постојао до 1905. За образовање женске деце отворена је Виша женска школа. У овој школи се није учио црквенословенски језик, али је у наставном плану за прва четири разреда било предвиђено учење предмета *наука хришћанска* [Милићевић 1868: 7]³.

Почетком XX века Велика школа прераста у Универзитет. Од свих високошколских установа од тада до данас црквенословенски језик као посебан предмет постоји само на Богословском факултету [о историји наставних програма, предавача и уџбеника в. Кончаревић – Миодраг 1999: 119-128]. У данашњем богословском високом образовању (од 2003) овај језик заступљен је у настави са четири часа седмично у прва два семестра (100 часова годишње). Поред високе, у Београду постоји и виша богословска школа (Богословско-катихетски институт). У њој се црквенословенски језик учи током две године школовања – по два часа седмично (50 часова годишње) [опширније о концепцији ових часова в. Кончаревић 2005: 157].

Закључак

Овај кратак хронолошки преглед заступљености црквенословенског језика у образовном систему Србије⁴ показује нам да је настава овог језика била условљена

³ Постојала је и школа за образовање женске деце и у Сарајеву. Ова школа, која је носила назив *Српска виша дјевојачка школа*, отворена је 1890. За разлику од Више женске школе у Србији, у овој школи се учио црквенословенски језик као посебан предмет [Папић, 1978: 174-175].

⁴ Поред редовне наставе црквенословенског језика у школама, било као посебног предмета, било у оквиру веронауке, постојала је и традиција тзв. *ексхорти*. То је била нарочита припрема за учествовање у недељним и празничним богослужењима, која се одржавала сат пре почетка литургије и другачије се називала школско богослужење. Као таква, састојала се из два елемента – васпитног и богослужбеног. Циљ је био да се ученици упознају са садржајем богослужења које следи, па су читани одељци из *Јеванђеља*, *Апостола* и *Зборника молитава* (подразумева се, на црквенословенском језику) [в. Живановић 1913, 255-256].

друштвено-историјским приликама и државним уређењем које се често мењало.

Школе осамнаестог века у Србији биле су већином школе у којима се настава (заснована највећим делом на читању) одвијала на црквенословенском језику. Први уџбеници били су на овом језику, тако да је он одиграо велику улогу у подстицању на оснивање првих званичних државних школа у Србији почетком XIX века.

Иако се током XIX века у настави све више примењује српски језик, црквенословенски је и даље заступљен у великој мери и на њега се гледа као на врло значајног из више разлога. О томе нам најбоље говори следеће мишљење: „Знање црквенословенског језика се сматра потребним да би ученици могли да разумију молитве и црквене пјесме и да би се помоћу тога стварала узајамна веза између цркве, школе и јединства читавог словенства“ [Пејовић 1971: 71].

Друштвено-политичке и државне промене у XX веку (оснивање Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца, касније Краљевине Југославије, а затим владавина комунизма) одразиле су се и на став према црквенословенском језику и његову заступљеност у настави. Осим што више није постојао као посебан предмет ван богословија и Богословског факултета, ученици губе контакт са њим најпре 1926. укидањем *црквеног појања* у основним и учитељским школама, а касније (после Другог светског рата) и укидањем *веронауке*.

Нове друштвено-политичке прилике након периода владавине комунизма донеле су и другачија стремљења и интересовања на историјско-духовном плану, нарочито млађег нараштаја. У храмовима је присутно приметно више људи него раније и тиме је повећана потреба за разумевањем језика на коме се богослужи, а то је у највећој мери и даље црквенословенски језик.

Због тога, као и због несумњиво великог значаја црквенословенског језика у историји српског националног школства, сматрамо да би упознавање са основама овог језика требало да буде део наставних планова не само у богословијама, већ и у другим школама, првенствено школама које пружају филолошко и класично образовање.

Литература

- Грујић 1908 – Р. Грујић, *Српске школе у Београдско-карловачкој митрополији*, Нова штампарија „Давидовић“, Београд, 1908.
- Дамљановић 2000 – Д. Дамљановић, *Руски језик у Србији (уџбеници до 1941. године)*. Филозофски факултет, Београд, 2000, 310 с.
- Ђорђевић 1950 – Ж. С. Ђорђевић, *Школе и просвета у Србији 1700-1850*, Знање, Предузеће за уџбенике Народне Републике Србије, Београд, 1950, 95 с.
- Живановић 1913 – А. Живановић, *Методика за православну науку вјере на основним и средњим школама*, Загреб 1913.
- Југовић 1939 – М. Југовић, *Из историје Прве београдске гимназије*. Гласник југословенског професорског друштва, књига XX, св. 2, Београд, 1939, с. 89-94.
- Кончаревић – Миодраг 1999 – К. Кончаревић, П. Миодраг, *О изучавању руског и црквенословенског језика у духовним школама Српске православне цркве (о 150-годишњици увођења наставе руског језика у Србији)*. Богословље, Београд, 1999, 1-2, 119-128.
- Кончаревић 2005 – К. Кончаревић, *Ка новој концепцији наставе црквенословенског језика (теоријске основе и курикуларне иновације)*, Годишњак Православног богословског факултета „Св. Василије Острошки“ Универзитета у Источном Сарајеву, Фоча, 2005, 4, с. 157-171.

- Љушић 1988 – Р. Љушић прир., *ЛИЦЕЈ (1838-1863). Зборник докумената*. Савремена администрација, Београд, 1988, 354 с.
- Милићевић 1868 – М. Ђ. Милићевић, *Школе у Србији од почетка овога века до краја школске 1867. године*, Државна штампарија, Београд, 1868, 135 с.
- Миловановић 2005 – М. Миловановић, *Доње Јарушице, Борци, Ђурђево (села у Доњој Лепеници)*, Културно-просветна заједница Србије, Крагујевац, 2005, 726 с.
- Наставни план за српско-православне основне школе у БиХ 1907 – Наставни план за српско-православне основне школе у БиХ, Сарајево 1907.
- Новитовић 1940а – Ј. Новитовић, *Средња настава и средње школе у Србији и Јужној Србији*, Гласник југословенског професорског друштва, Београд, 1940, књ. 20, св. 5, с. 371-380.
- Новитовић 1940б – Ј. Новитовић, *Средња настава и средње школе у Србији и Јужној Србији*, Гласник југословенског професорског друштва, Београд, 1940, књ. 20, св. 6, с. 425-435.
- Новитовић 1940в – Ј. Новитовић, *Средња настава и средње школе у Србији и Јужној Србији*, Гласник југословенског професорског друштва, Београд, 1940, књ. 20, св. 7, с. 540-547.
- Новитовић 1940г – Ј. Новитовић, *Средња настава и средње школе у Србији и Јужној Србији*, Гласник југословенског професорског друштва, Београд, 1940, књ. 20, св. 8, с. 616-625.
- Новитовић 1940д – Ј. Новитовић, *Средња настава и средње школе у Србији и Јужној Србији*, Гласник југословенског професорског друштва, Београд, 1940, књ. 20, св. 9, с. 686-694.
- Новитовић 1940ђ – Ј. Новитовић, *Средња настава и средње школе у Србији и Јужној Србији*, Гласник југословенског професорског друштва, Београд, 1940, књ. 20, св. 10, с. 773-779.
- Новитовић 1941а – Ј. Новитовић, *Средња настава и средње школе у Војводини од првих почетака до нашег народног уједињења 1918. године*, Гласник југословенског професорског друштва, Београд 1941, књ. XXI, св. 6, фебруар, с. 433-441.
- Новитовић 1941б – Ј. Новитовић, *Средња настава и средње школе у Црној Гори од првих почетака до нашег народног уједињења 1918. године*, Гласник југословенског професорског друштва, Београд, 1941, књ. XXI, св. 5, с. 340-346.
- Папић 1978 – М. Папић, *Историја српских школа у БиХ*, Сарајево, 1978, 195 с.
- Папић 1984 – М. Папић, *Школство у Босни и Херцеговини 1918-1941*, Сарајево, 1984, 217 с.
- Пејовић 1971 – Ђ. Д. Пејовић, *Развитак просвјете и културе у Црној Гори 1852-1916*, Обод, Цетиње 1971, 412 с.
- Петковић 1937 – В. Петковић, *Наставни план и програм за основну и вишу народну школу*. Издавачко и књижарско предузеће Геца Кон, Београд 1937, 290 с.
- Петровић 2003 – М. Петровић, *Школе и просвета Шумадије у XIX веку*, Јефимија, Крагујевац, 2003, 230 с.
- Пипер 2006 – П. Пипер, *Двеста осамдесет година руског језика у српским школама*. Славистика, Београд, 2006, 10, с. 17-24.
- Поповић 1934 – П. Поповић, *Постанак и развитак прве школе у Црној Гори, у: Цетињска школа 1834-1934*, штампарија Драг. Грегорића, Београд, 1934, с. 71-190.
- Радовић 2005 – Б. Радовић, *Настава и методика наставе српског народног црквеног појања од 1918-1941 године*, Православни богословски факултет Универзитета у Београду, Београд, 2005, 298 с.
- Симић 1896 – С. Симић, *Српске школе у скопљанској епархији* (подаци за годину 1895/6.), 27 с.
- Службене новине Краљевине Југославије, 1929 – *Закон о уређењу Врховне државне управе*. Службене новине Краљевине Југославије бр. 78 од 3. априла 1929.
- Стајић 1949 – В. Стајић, *Српска православна велика гимназија у Новом Саду*, Матица српска, Нови Сад, 1949, 306 с.